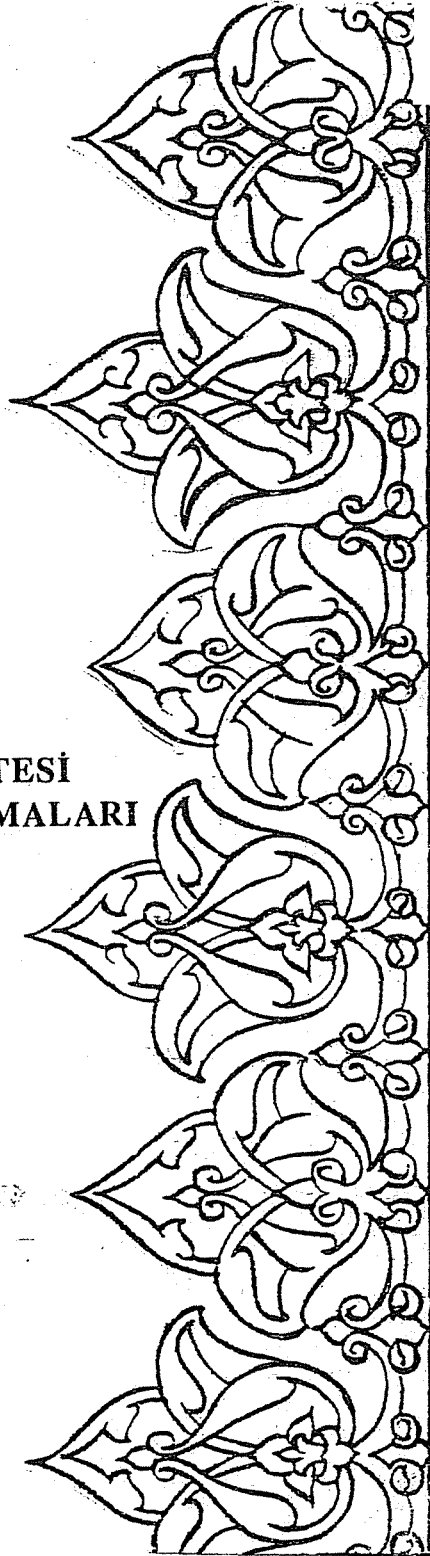

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

SAYI: 11
ERZURUM 1999

RÖNESANS RUHLU BİR ŞAHSİYET
ERZURUM'LU İBRAHİM HAKKI HAZRETLERİ (1703-1780)

Dr. Babek Osmanoğlu KURBANOV*

Her halk kendisinin mânevi ve kültürel ilerlemesine hizmet etmiş aydınlarının, bilim ve sanat adamlarının adlarını aziz tutar, onları yıllarca, asırlarca unutmaz, çağdaşları gibi onlarla olan mânevi bağlarını da savunur ve ebediyen yaşatmaya çalışır. Türk dünyasının dünya kültür ve medeniyetine hediye ettiği onlarca büyük simâ arasında yer alan *İbn Sina, Ulug Bey, El Biruni, S.Tusi, Behmenyar, Merâgî, Nizâmî, Mevlânâ, Fuzûlî, Evliyâ Çelebi, Ahmet Yesevî, M.F.Akhundov, Üzeyir Hacibeyli (Hacibeyov)* gibi büyük şahsiyetler aralıksız çalışmaları ve yorulmaz azimleri ile her zaman insanlığa, hümanizm ideallerine, beşeriyetin gelişmesine, dünyada hoşgörü ve barışın hâkim olmasına hizmet etmişlerdir. Onların adları artık dünya kültür ve uygarlığına mal olmuş, eserleri ve fikirleri bütün dünya halklarına hitap eder bir seviyeye ulaşmıştır. Türk halkının yetiştirdiği bu büyük şahsiyetlerinden birisi de hiç şüphesiz *Erzurumlu -Hasankale'li dersek daha doğru olur- İbrahim Hakkı Hazretleri*dir. Onun çok yönlü ve sınırsız faaliyeti insan zekasının, insanın çalışma azmı ve yeteneklerinin ne kadar büyük ve geniş bir alana yayıldığını ve bu haliyle insanın ne kadar da üreten ve yüksek amaçlar uğruna mücadeleler verebilen bir varlık olduğunu kanıtlamaktadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'ni sahip olduğu bu meziyetlere binaen *Rönesans (İntibah)* döneminin büyük sanatkar ve mütefekkir simâları ile mukayese etmek mümkündür. İnsanın tükenmez mânevî yaratıcılık kabiliyetlerine sonsuz bir inanç besleyen bu şahıslar aynı zamanda kendileri de birer şahsi örnek olarak insan faaliyetlerinin zenginleşmesine çeşitli yönlerden değerli katkılarda bulunmuşlardır. Mesela, *Leonardo da Vinci* gibi bir şahsiyeti uzmanlar haklı olarak Rönesans döneminin en karakteristik şahsiyeti olarak değerlendirir, onun büyük bir ressam, "*Mona Liza*" gibi eşine ender rastlanan bir sanat eserinin sahibi olmasının yanı sıra, aynı zamanda mimarî, edebiyat, teknoloji, sanat felsefesi, estetik gibi alanlara da büyük katkılarda bulunmuş olduğunu kaydetmektedirler. Zannımızca böyle bir çok yönlülüğü, insan faaliyetinin muhtelif taraflarına karşı böylesine derin bir ilgi ve sevgiyi *İbrahim Hakkı Hazretleri*'nin yaratıcılık mirasında da açık bir şekilde müşahade etmek mümkündür. Eserlerinde ve özellikle de temel eseri olan *Marifetname*'de ilim ve bedîî kültürün *astronomi, anatomi, matematik, kimya, fizik, musiki, tıp, şiir sanatı* gibi birbirinden

* Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi.

oldukça farklı ve uzak çeşitli sahalara olan ilgisini ve katkılarını görmek mümkündür. Bu çok yönlülük, evrensellik ve insanın çok yönlü yaratıcılık faaliyetine ilgi genelde *Doğu Rönesansı* temsilcilerine özgü olan bir nitelik idi.

Yukarıda da adlarını zikrettiğimiz Türk dünyası aydınlarının ve *Mevlânâ*, *Nizâmî*, *Fuzûlî* gibi büyük şahsiyetlerin bugün artık klasik kabul edilen eserlerinde bu çok yönlülüğü, bu plüralist yaklaşım tarzını görmemek neredeyse imkansızdır. Hiç kuşkusuz *İbrahim Hakkı Hazretleri* de her İslâm mütefekkir ve filozofu gibi kendi seleflerine, İslâm dünyasının aydınlarına derin bir saygı beslemiş, onların fikirlerini, eserlerini mütemediyen öğrenerek mütalaa ve muhafaza etmiş, kendi çağdaşlarına ulaştırmış ve geliştirmeye çalışmıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri hangi alanda olursa olsun, gelenek ve anânelere üzerinde temellenmeden yenilik ve inkişafa ulaşmanın imkansız olduğunu çok iyi biliyordu. Onun neredeyse bütün eserlerinde bu önemli prensibe riayet ettiği görülmektedir. Meselâ, edebî eserlerinde, özellikle de *Divan*'da Doğu klasiklerinin, etkilerini bu arada *Firdevsi*, *Mevlânâ*, *Nizâmî*, *Fuzûlî* gibi büyük şairlerin şiir anânelerinin tevârüs edildiğini ve *gazel*, *kaside*, *müfred*, *rubai*, *müstezat*, *ilâhî* gibi geleneksel nazım şekillerinin başarılı örneklerinin verildiğini dikkatli bir nazar kolayca fark edebilir. Yukarıda arz ettiğimiz fikirleri teyit babından onun kendi seleflerine olan mânevî bağların ne kadar da sağlam olduğunu gözler önüne seren Türkiye'nin yanı sıra Azerbaycan ve bütün Türk dünyasında geniş bir ün kazanmış olan aşağıdaki mısralarını örnek olarak zikretmenin isabetli olacağı kanaatindeyiz. :

“Nâcâr olacak yerde
Nâgâh açılır perde,
Derman olur her derde
Mevla görelim neyler?
Neylerse, güzel eyler!”¹

Beşerî, evrensel mânevî-ahlakî ve bilimsel değerler de *İbrahim Hakkı Hazretleri*'nin daima üzerlerinde düşündüğü meselelerden olmuştur. Arap, Fars ve Türk dillerini mükemmel bir şekilde bilen ve bâzı eserlerinde bu üç dile² birden müracaat eden büyük düşünür bu diller vasıtasıyla devrinin, önemli sosyo-kültürel hadiseleri, ilmi keşifleri hakkındaki gerekli ve önemli bilgileri toplamağı ve bu yolla entelektüel dünyasını zenginleştirmeyi de kendisi için gündelik yaşam tarzı hâline getirmiştir. Zamanında ilmî-felsefî fikrin en yüksek zirvesine ulaşmış olan *Antik Yunan Uygarlığı*'na ait en önemli hadiseler Doğulu alimler tarafından dikkate alınmış, bu devrin aydınlarının, filozof ve bilim adamlarının eserleri Doğu dillerine tercüme edilmiştir. Bu dilleri iyi bilen *İbrahim Hakkı Hazretleri* tabii olarak diğer milletlerin kültürleri,

¹ Daha fazla ve ayrıntılı bilgi için bkz. *Memmed Aslan, Erzurum'un Gediğine Varanda*, Bakü 1984.

² Buna bir örnek vermek gerekirse *İbrahim Hakkı Hazretleri*'nin “*Kenzü'l- Fütûh*” adlı eserinin bu üç dil bir arada kullanılarak kaleme alındığını söyleyebiliriz.

davranış ve ahlak kaideleri, felsefî görüşleri hakkında da derin bilgi ve izlenimlere sahip olabilmıştır. Onun üç defa hacca gidip geldiğini, bu gidiş gelişler sırasında İslam dünyasının tanınmış bilim ve sanat adamları ile tanıştığını ve onlarla fikir alışverişinde bulunduğunu da unutmamalıyız. Bu bilgilerin ve onların etkisinin izlerini *İbrahim Hakkı Hazretleri*'nin dünya görüşünde hissetmek mümkündür. Mesela, *Divân*'da yer alan:

“Gerçek varlık Sen. Eşyâ ise yokluğa mahkûm
Çünkü onlar gölgedir, rüyâdır”

- gibi mısraları *Antik Yunan* filozofu *Platon*'un mâlum felsefî kavramını anımsatmaktadır. Hatırlatalım ki, *Platon* da bizi kapsayan maddî alemi, buradaki eşyaları, nesne ve olayları önemli bulmuyor, onları “mutlak ideanın, *Tinin, Tanrı'nın*” taklidi, gölgesi olarak kabul ediyor, bu nedenle de sanatı -eğer o bu maddî alemi yansıtır ise- gölgenin gölgesi olarak değerlendiriyordu .

Ayrıca *İbrahim Hakkı Hazretleri*'nin müzik sanatı ile ilgili fikirlerinin, özellikle de müziğin kainatın çıkardığı seslerle bir ilişkisi olduğu yolundaki fikrinin eski *Yunan* filozofu *Pitagoras*'un semalar müziği kavramı ile olan benzerliğini de oldukça dikkat çekicidir.

İbrahim Hakkı Hazretleri derin ansiklopedik bilgilere sahip olmayı hiç de diğer insanlardan ayrılmak, elîter bir sosyal veya entelektüel tabakaya sahip olmak amacı ile istememiştir. Aksine onun en büyük amacı daima halkını bilgilendirmek, onun düşünce ufkunu genişleterek gerçek ilmi bilgilere yönelmesini sağlamak olmuştur. Bu amacını “*Marifetnâme*”de görmek açıkça görmek mümkündür. Bu amacın ise her şeyden önce onun “*insân-ı kâmil*” ideali ile doğrudan ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Müttefekkir “*insan-ı kâmil*”i bilimin, sanatın, yüksek mâneviyât, ahlak ve dinin dışında düşünmek bile istemiyordu. Onun insanları bu yüce amaçlara çağıran ve yüksek bedilikle söylenmiş fikirleri bunu kanıtlamaktadır.

Bu nedenle *İbrahim Hakkı Hazretleri* gereken ilmî bilgilerin geniş okuyucu kitlesine kolaylıkla ulaştırılmasına büyük önem vermiş, onların sanatsal aynı zamanda anlaşılır bir şekilde ifade edilmesine, ayrıca gereken örneklerin millî şuurun kavrama özellikleri dikkate alınarak verilmesine çalışmıştır. Zamanın ilmî ve teknolojik keşiflerinin geniş kitleler arasında hızlı bir şekilde yayılması için bu metottan pek çok düşünür ve sanat adamının istifâde ettiğinin inkar edilemez bir gerçek olduğunu da yeri gelmişken hatırlatalım. *Lucreti Car, Rable, Mevlânâ, Nizâmî, Fuzûlî, Lomonosov, Akhundov* gibi pek çok büyük sanat, ilim ve fikir adamının bu metodu tatbikinde oldukça başarılı olduklarını söylemek mümkündür. Zannımızca *İbrahim Hakkı*'nin “*Marifetnâme*” adlı eserinin bu açıdan da yüksek bir kaliteye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Burada zamanın ve tarihî geçmişin zengin ilmî ve kültürel bilgilerinin sadece okuyucuya aktarılmasıyla yetinmeyen düşünür onların mantikî açıdan izâh edilmesine ve savunulmasına da büyük önem vermiştir.

İlmî keşiflerini -*Marifetname*'de denizin kabarma ve inmesi, güneşin, ayın tutulması, Kolumb'un Amerika'yı keşfetmesi, uzviyet türlerinin bir birbirlerinden meydana gelebileceği gibi anatomi, klimatoloji gibi sahalarla ilgili problemler açıklanmaktadır- şeriâta uymadıkları gerekçesiyle inkâr ederek bu amaçla dinî deliller ileri sürenlerin dine ihânet ettiklerini belirtmiş ve dinin ilmî hakikatlere dayanan bilgi ve keşiflere hiçbir zaman zıt veya düşman olmadığını büyük bir cesaretle savunmuştur.³

İbrahim Hakkı Hazretleri felsefesinin ve dünya görüşünün merkezine "*insân-ı kâmil*"i; gelişimini tamamlamış, her yönüyle denge, fazilet ve kemâle ulaşmış insanı yerleştirerek fiziksel ve haricî güzelliği hiç bir zaman bir ideal olarak benimsememiştir. İnsanı manen, ahlakî açıdan zenginleştiren her vasıtayı önemli ve değerli kabul etmiş, bu vasıtaların her birinin bu manevî terakki yolunda ifâ ettiği mühim vazifeleri, her birinin spesifik özelliklerini, insan zekâsına, âkına, estetik bilincine, davranışlarına, kısaca bütünüyle dünya görüşüne olan tesirlerini de göstermeye çalışmıştır.

Din, dil, sanat, ilim, âdet ve anânelerin, sosyo-kültürel ve tarihî hadiselerin psiko-ideolojik, emosyonel-duygusal ve eğitici-değiştirici etkilerini derinden kavramış olan *İbrahim Hakkı Hazretleri* bütün bu vasıtaların insanın âlemşümûl ve kâmil bir şahsiyet olarak gelişmesinde oynadıkları rolü ve sâhip oldukları önemi izâh etmeye çalışmıştır. Bu kavrayışı onun hem bilimsel, hem de edebî eserlerinde, şiir ve kasidelerinde, gazellerinde görmek mümkündür. Meselâ, Erzurum'u vâsf ettiği bir şiirinde ilim ve bilgiye sâhip olmaya ne kadar değer verdiğini açıkça görmek mümkündür:

*Ger Erzurum'da kalmak dilersin,
Bahr-i ulûma dalmak dilersin,
Adetçe oku tertip-i ilmi
Tahsil ede gör ilm ile hilmi.*

Diğer bir şiirinde kendi ahlâkî fikirlerini yüksek bir bedîilikle dile getiren *İbrahim Hakkı Hazretleri* insanı bu alemde, bu "*pas basmış dünyâda*" nefisini tok tutmağa, haram mal yememeye, başkalarını incitmemeye, dünya malına, mülküne değer vermemeğe, bu dünyadaki çirkinliklere, "*paslara*" bulaşmamaya çağırılmaktadır:

*Tasadduk niyyet eyle, mâl ü ırz ü câmna nâsa
Düşerse yolda bin altun, geç andan, batma sen pasâ.*

Burada *İbrahim Hakkı*'nın insan felsefesi ve kâmil insan idealinin hiç de soyut bir anlayış olmadığı, aksine bizi kapsayan zengin hadiseler ve nesnelere âlemi ile sıkı bir şekilde ilgili olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Kısaca o, insanın anlamını aslında Müslüman zihniyetinde kök salmış hayır ve şer, güzellik ve çirkinlik, hoşgörü ve

³ Bkz. *Ölümünün 192. Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İst. 1974.

kabalık, sevgi ve nefret, cesurluk ve korkaklık, geniş kalplilik ve kıskançlık gibi anlayışlarla ilgili tasavvurlarla alakalandırmaktadır. Belli bir nispette insan davranışlarını belirleyen, yöneten sabır, rızâ, uykusuzluk, susuzluk, açlık gibi anlamların da düşünür tarafından özel olarak ele alındığının şahidi oluyoruz. Bu konuların geniş bir şekilde incelenmesini yukarıda da adı geçen “*Kenzü'l-fütûh*” adlı eserinde görebiliriz. Manevî-ahlakî değerler içlerinde kapsamlı bir şekilde ele alındığı için uzmanlar haklı olarak bu eserlerin çoğu zaman bir “*mânevi ilimler hazinesi*” olduğu söylemekten çekinmemişlerdir.

İbrahim Hakî'nin kâmil insanla ilgili felsefî görüşlerinde sevgi konusu da önemli bir yer tutmakta, büyük düşünür kâmil şahsiyeti, onun mutluluğunu sevgi ve aşk olmadan tasavvur bile etmemekte, sevgi ve aşkı her şeyden yüce tutmaktadır. Bu fikir kasidelerinin birinde şöyle ifade edilmektedir:

*Aşksız devlet ve nimet ne varsa hepsi belâdır
Saadet senin aşkınladır.*

O, “*aşka cân verenin ebedi sonsuz bir hayat*” bulacağına inanmakta, insanları aşktaki manevî güzelliklere seslemekte ve onları haricî, geçici güzelliklerden, hâdiselerden uzaklaştırmağa, her yerde olduğu gibi sevgide de mazmûnun (içerîğinin) önemli olduğunu ispatlamağa çalışmakta ve “*suret, şekil çokluğundan vazgeç*” demektedir. Onun için de burada – *genelde bütün bilimsel ve felsefî görüşlerinde-tasavvufî (mistik) öğelerin rolünün haddinden fazla abartılması eğilimi* bazen büyük mütefekkirin fikirlerinin doğru anlaşılmasına engel olmakta, onu hakikî amacından, - *geniş halk kitlelerinin eğitilmesi, terakkisi, gelişimi amacından-* uzaklaştırmaktadır. *İbrahim Hakî Hazretleri*'nin yüksek bir şiirsellikte eşine yazdığı mektuplarında da canlı insan duygularının, hislerinin, isteklerinin ifadesini açık bir şekilde görmek mümkündür.

Mütefekkirin kadın güzelliğinin vasfına ithaf ettiği bir şiirinde onun somut olarak bu güzelliği oluşturan öğelere ne kadar büyük bir önem verdiğinin şahidi olmaktadır:

*Hüsn-i zenâna delil,
Otuz iki resmi bil:*

*Dört yeri lâzım siyâh;
Saç, kaş ve kirpik, göz âh!*

*Dört yeri lazım kızıl;
Hadd ü leb ü lise, dil*

Dördü küçük olmalı;

Erf, ağız, ayak, eli

*Savtı, beli ince hem,
Şekli de yerince hem.*

*Böyle ki zen hûb olur,
Hulku da mahbûb olur.*

Hatırlatalım ki, böyle benzetmelerin sözlü halk edebiyatında, özellikle de âşık şiirinde büyük yeri olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. *İbrahim Hakkı Hazretleri*'nin de böyle bir benzetme usûlünü vaktiyle *Erzurum* ve *Hasankale* civârında özellikle yaygın olan âşık sanatının geleneklerinden almış olması muhtemeldir. Bu bakımdan yukarıya aldığımız şiiri âşık yaratıcılığında oldukça yaygın olan “*güzelleme*” formuna bir örnek olarak göstermek de mümkündür. Klasik Azerbaycan âşıklarının yaratıcılığında, özellikle de *Âşık Kurbanî*, *Âşık Alesker* ve *Âşık Şemşir*'in şiirlerinde “*güzellenenin*” en güzel örneklerini bulmak mümkündür. İleride bu şiir biçimi yazılı edebiyata da dâhil olmuş, *Vâgîf*, *Vidâdî*, *Semed Vurgun* gibi şâirlerimizin yaratıcılığında da derin kökler salmıştır. Zannımızca böyle bir anane, yani halk şiirine, halk bedîî-estetik tefekkürüyle kurulan yaratıcı münasebete her millî kültürde, yaratıcı karakterli her şahsiyetin faaliyetinde rastlamak ve fiziksel ve cismanî güzelliğin vasfını önemli saymış, şiirsel yaratıcılık faaliyetinde ondan faydalanmış, onu şiir sanatının çok önemli eğitici vasıtalarından biri olarak kabul her dehânın eserinde tesâdüf etmek mümkündür.

İbrahim Hakkı Hazretleri ayrıca sanatın eğitici, değiştirici, hatta tıbbî fonksiyonlarını bile ehemmiyetli saymış, onun insanın vücut yapısı ile manevî âlemi arasındaki uyumluluğun, ahenkdârlığın korunmasında oynadığı role büyük önem vermiştir. Bütün bunlara ilâveten insanın kendi kendini eğitmesi üzerinde büyük bir titizlikle durmuş ve bu amacın gerçekleştirilmesi için ahlakî ve mânevî değerlerin yanında estetik ve sanatsal değerlerin de büyük öneme sahip olduğunu defalarca söylemekten çekinmemiştir. Bu açıdan bakıldığında:

*“Musiki hikmete dâir fendir
Bilene, bilmeyene rûşendir”.*

mısraları büyük bir değere sahiptirler.

Onun aynı zamanda eğitim için Mevlânâ'nın son derece önemli “*Sen taş, kaya ve mermer dahi olsan, eğer bir terbiyecinin -bir gönül sahibinin eline düşersen cevher olursun*” fikrinin geçerliliğini savunduğunun da şahidi olmaktadır.

Düşündür her nerede olursa olsun güzelliğin oluşturulması ve meydana çıkarılması yolunda insan emeğinin büyük rolü olduğunu, soğuk ve donmuş malzemelerin (taş, mermer vs.) bile insan – özellikle de sanatçı- faaliyeti neticesinde yeni, estetik bir nitelik alabildiği fikrini ileri sürmekte, ayrıca bu fikrin insan şahsiyetine, onun manevî güzelliğinin gelişmesine hizmet ettiğini düşünmekte, kendi kendini eğitmek için uğraşmayı, savaşmayı, mücadele etmeyi önemli saymakta ve insanı güzellik, maneviyât ve ahlak meselelerinin çözümünde pasif değil, faal (aktif) bir yaşam mevkii tutmağa çağırmaktadır. “*Marifetnâme*” adlı eserinde bu tür sorunların dile getirildiğini özellikle de aile münasebetlerin, öğrenci öğretmen münasebetlerinin, aynı şekilde toplum ve halk karşısında sosyal sorumluluklar gibi ahlâkî değerlerin incelendiğini görmek mümkündür. Bu inceleme ve kavramların çoğunluğu günümüz için de aktüel olup, çağdaş eğitim sistemimizin mükemmelleştirilmesinde ve geliştirilmesinde önemli rol oynamaktadır. *İbrahim Hakkı*’nın eğitim, öğretim alanındaki sınırsız faaliyetini dikkate alan bir çok yerli ve yabancı bilim adamının onu bu alanda “*Türkiye’nin, hatta Doğunun en görkemli eğitimci mütefekkeri, ilk eğitim filozofu*” gibi sıfatlarla tavsif etmeleri elbette tesadüfî değildir. *İbrahim Hakkı*’nın yaratıcılık mirasını en iyi bilen kişilerden biri olan *Rauf İnan*’ın kaydettiğine göre Almanya’nın en tanınmış eğitimcisi ve eğitim düşünürü olan *Prof. Dr. G.Hausmann* “*Türk eğitim tarihinin içinde yer almadığı bir dünya eğitim tarihinden söz edilemez*” derken *Kutadgu Bilig ve Kitâb-ı Tarîkü’l- Edeb*’le birlikte “*Marifetnâme*”yi de örnek olarak özellikle zikretmiştir.

İbrahim Hakkı’nın kendisi de yüksek bir ahlâk, edep-erkân örneğidir. Onun hocası ve kayın pederi olmuş olan *Şeyh İsmayıl Fakirullah*’a ne kadar büyük bir saygı beslediğine, onu eserlerinde övdüğüne ve ona kasideler bile yazdığına şahit olmaktayız. Arapça olarak yazdığı “*İnsâniyye*” adlı eserinde hocası için kaleme aldığı sekiz adet kasidenin yer aldığı herkesin mâlumdur. Hocası vefât ettikten sonra da onu hiç bir vakit unutmaması, onun ismini ebedileştirmek amacıyla ona özel bir türbe yaptırması gibi vakıalar yukarıda söylediklerimizi bir kez daha kanıtlamaktadır.

Zannımızca düşünürün *Hasankale* ve *Erzurum*’a ithaf ettiği şiirleri de onun yüksek mâneviyatını, bu toprağa ve bu insanlara olan mânevi borcunu ödeme arzusunu göstermektedir. Büyük düşünürün *Hasankale*’ye ithaf ettiği bir şiirinde bu sevginin ne kadar da büyük ve samimî olduğu rahatça görülmektedir:

*Mübarek mekândır Hasankalesi,
Kamu zevke kandır Hasankalesi,
Suyu hoş; havası, kışı mutedil,
İrem'den nişândır Hasankalesi.*

*Bir âyinedir, yahşıya yahşıdır,
Yamana yamandır Hasankalesi.
Gel, ey Hakkı bunda huzur eyle kim
Huzur-u cinândır Hasankalesi.*

Bu kâbilden misallerde *İbrahim Hakkı Hazretleri*'nin halkın bedîî kavrayış psikolojisini derinden bildiği ve ana dili olan Türkçe'ye ne kadar yaratıcı bir şekilde müracaat ettiği görülmektedir. Ayrıca bu eserlerinde belli sosyo-kültürel, liguistik (dil bilimi), hatta ideolojik nedenlerle unutulmuş onlarca kelimeye rastlamak da mümkündür. Unutmamak gerekir ki, bu kelimelerin çoğu günümüzde *Azerbaycan*'da ve diğer Türk cumhuriyetlerinde, yaşayan Türk soyundan olan halkların yazılı ve sözlü edebiyatında bu gün de geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bu kelimelerden bâzılarını hatırlatmakta fayda müllâhaza ediyoruz: *yahşı (iyi)*, *Yatıram (uyuyorum)*, *suyu hoş (suyu güzel)*, *Tehsil (öğretim)*, *niyyet (saadet (mutluluk))*, *od (ates)*, *olaki (olur ki, belki)*, *özge (yabancı, başka)*, *pelenk (kaplan)*, *pervane (geceleri ışık etrafına dönen ufak kelebek)*, *nahş (kötü, hoş değil)*, *nezir (adak)*, *nurani (nurlu)*, *şikest (kırık)*, *Taaccüp (şaşma)*, *Taala (Yüce Tanrı)*, *erize (dilekçe)*, *asan (kolay)* vs. Bu durum yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz kelimelerin *İbrahim Hakkı Hazretleri* döneminde halk arasında ne kadar yaygın olduğunu göstermekte, aynı zamanda da Türk dünyasında vaktiyle mevcut olan onlarca ortak kelimenin geniş bir şekilde kullanıldığını kanıtlamaktadır. Onların unutulması veya kaybolması, belki de belli bir derecede Türk soylu halklar arasındaki mânevî köprü'nün yıkılmasına, çeşitli coğrafi bölgelerde yaşayan bu halkların bir birilerini serbest bir şekilde anlayabilmelerine engel olmuştur.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kullandığı kelimelerin çoğunluğunun çağdaş *Azerbaycan Türkçesi*'nde yaygın bir şekilde kullanılıyor olması yukarıda söylediklerimizi teyit etmekte, aynı zamanda vaktiyle bu mânevî köprü'nün en önemli unsurlarından biri olan dillerimizin bir birilerine ne kadar yakın olduğunu da göstermektedir.

İbrahim Hakkı gibi bir çok düşüntre, bilim ve sanat adamına Türk dünyasında ve dünyada hak ettikleri değerin henüz verilmemesinin nedeninin de umûmîyetle yukarıda da söyledığımız gibi ideolojik ve sosyo-kültürel sorunlar, özellikle de kültür emperyalizminin sınırlayıcı, bozucu prensipleri olduğunu düşünüyörüz. Bununla beraber vaktiyle bu büyük şahsiyetlerin isimleri bütün Türk dünyasında ün kazanmış, sevilmiş, dilden dile geçmiş, uzun bir tarihî süre içerisinde kendi etkileyici, sosyal-değıştirici, eğitici rolünü sürdürmüştür. Bu nedenle de onların eserleri ve yaratıcılık mirasları ile ilgili bilgileri yalnız Türkiye'de değil, onun sınırlarından çok çok uzaklardaki, Türk cumhuriyetlerinin kütüphanelerinden, kültür ocaklarından ve âbidelerinden elde etmek mümkündür. Bu sahada çalışan uzmanlar *İbrahim Hakkı Hazretleri*'nin yaklaşık kırk kadar eser kaleme almış olabileceğine ancak ne yazık ki bu eserlerden sadece on beş kadarının günümüze kadar ulaşabildiğine işaret etmektedirler. Bu eserlerin hâlâ da bilinmeyen veya bulunamayan el yazması çeşitli nüshalarının *-burada hiç şüphesiz çeşitli hattatların, kalligrafların, minyatür ustalarının vs. yaratıcılık faaliyetini de kaydetmek gerekir-* Türk cumhuriyetlerinde de aranması, incelenmesi zamanı artık gelmiştir. Bugün artık *İbrahim Hakkı*'nın "*İnsaniyye*" adlı eserinin bir nüshasının da *Azerbaycan*'da *İmler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü*'nde saklandığı malûm olmuştur. Zannımızca aralıksız ve titizce yapılacak incelemeler sonucu diğer eserlerinin de bulunması ihtimali oldukça kuvvetlidir.

İbrahim Hakki gibi Türk dünyası kültürüne ve beşer uygarlığına büyük katkılarda bulunmuş olan bir şahsiyetin zengin yaratıcılık mirasında daha nice yeni sayfalarının açılmasına vesile olacağına içtenlikle inanıyoruz.